

ICPSE
2025

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزشی

گرجستان – تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

تفسیر آیه بسم الله الرحمن الرحيم از نگاه

دکتر حسین الهی قمشه‌ای

مهشید جوادی

دانشجوی رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه شاهد

چکیده

چکیده مطابق نسخه نهایی اینجا قرار می‌گیرد...

کلیدواژه‌ها

بسم‌الله، تفسیر عرفانی، الهی قمشه‌ای

متن اصلی

بررسی تفسیر آیه

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»

از نگاه دکتر حسین الهی قمشه‌ای

مهشید جوادی

زمان: پاییز 1404

چکیده

آیه‌ی شریفه‌ی «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» که در آغاز تمامی سوره‌های قرآن - جز سوره‌ی توبه - آمده است، یکی از پررمز و رازترین آیات وحی الهی به شمار می‌رود.

این آیه نه تنها مظهر رحمت عام و خاص خداوند است، بلکه کلید فهم معارف قرآنی و رمز ورود به جهان معنوی اسلام تلقی می‌شود.

در میان مفسران معاصر، دکتر حسین الهی قمشه‌ای جایگاه ویژه‌ای دارد؛ او در آثار و سخنرانی‌های خود کوشیده است تا با نگاهی عرفانی، فلسفی و هنری، معانی عمیق این آیه را به زبان دل‌پذیر و زیباشناسانه تبیین کند.

مقاله‌ی حاضر با هدف بررسی تفسیر آیه‌ی بسم‌الله از نگاه دکتر الهی قمشه‌ای و مقایسه‌ی آن با تفاسیر کلاسیک قرآن همچون المیزان علامه طباطبایی، تفسیر کبیر فخر رازی و الکشاف زمخشری نگاشته شده است.

روش تحقیق در این پژوهش، تحلیل محتوایی و تطبیقی است و بر اساس مطالعه‌ی منابع مکتوب و گفتاری دکتر قمشه‌ای و مقایسه‌ی آن‌ها با دیدگاه‌های تفسیری برجسته شکل گرفته است.

نتایج نشان می‌دهد که دکتر الهی قمشه‌ای با تأکید بر جنبه‌ی عشق الهی و رحمت عام خداوند، تفسیری عاطفی و زیبایی‌شناسانه از آیه‌ی بسم‌الله ارائه می‌دهد.

این در حالی است که تفاسیر کلاسیک بیشتر بر جنبه‌های زبانی، کلامی و فلسفی آیه متمرکزند. نگاه عرفانی قمشه‌ای به بسم‌الله، پلی میان عقل و عشق می‌سازد و نشان می‌دهد

ICPSE
2025

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزشی

گرجستان – تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

معنای دقیق «بسم» چیست؟

که رحمت الهی نه مفهومی انتزاعی، بلکه حقیقتی جاری در هستی و انسان است.

تفاوت میان «الرحمن» و «الرحیم» در چیست؟

آیا این آیه، آیه‌ای مستقل است یا بخشی از سوره‌ی حمد؟

کلیدواژه‌ها :

از دیرباز ذهن مفسران را به خود مشغول داشته است. هر مکتب تفسیری - از کلامی تا عرفانی - با روش خاص خود به این پرسش‌ها پاسخ داده است.

بسم‌الله الرحمن الرحیم، تفسیر عرفانی، دکتر حسین الهی قمشه‌ای، علامه طباطبایی، فخر رازی، رحمت الهی

۳. معرفی اجمالی دکتر حسین الهی قمشه‌ای

مقدمه

دکتر حسین الهی قمشه‌ای (متولد ۱۳۱۸ ش) از اندیشمندان و نویسندگان برجسته‌ی ایرانی در حوزه‌های فلسفه، عرفان، ادبیات و زیبایی‌شناسی است.

۱. اهمیت آیه‌ی بسم‌الله در قرآن

او تحصیلات دانشگاهی خود را در رشته‌ی فلسفه و الهیات به پایان رسانده و سال‌ها در دانشگاه تهران و مراکز فرهنگی جهان به تدریس و سخنرانی پرداخته است.

آیه‌ی شریفه‌ی «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» از جمله آیاتی است که مسلمانان در تمام لحظات زندگی دینی خود با آن مأنوس‌اند. این آیه نه تنها آغازگر هر سوره‌ی قرآن است، بلکه در فرهنگ اسلامی به عنوان آغازگر هر کار نیک و مشروع شناخته می‌شود.

آثار او مانند در قلمرو قرآن، در قلمرو عشق، شرح مثنوی معنوی و مجموعه سخنرانی‌هایش، آمیزه‌ای از عرفان، فلسفه، هنر و زیبایی‌شناسی دینی را نشان می‌دهد.

به تعبیر مفسران، بسم‌الله همانند در ورودی خانه‌ی الهی است که بدون گذر از آن، ورود به معارف قرآن میسر نیست.

الهی قمشه‌ای قرآن را نه صرفاً کتاب احکام، بلکه کتاب عشق و زیبایی الهی می‌داند.

بر اساس احادیث، رسول اکرم (ص) فرمودند: «كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَمْ يُبْدَأْ فِيهِ بِبِسْمِ اللَّهِ فَهُوَ آتِبَرٌ»؛ یعنی هر کاری که با نام خدا آغاز نشود، ناقص و بی‌برکت است.

در نگاه او، بسم‌الله خلاصه‌ی تمام قرآن است، زیرا در آن سه محور اساسی وجود دارد: وجود (الله)، عشق و رحمت (الرحمن)، و زیبایی و لطافت الهی (الرحیم).

از این رو، بسم‌الله نه فقط آغاز کلام الهی، بلکه آغاز حیات مؤمنانه است.

از این رو، فهم این آیه به معنای فهم جهت‌گیری کلی قرآن است.

۲. ضرورت بررسی تفسیری آیه

۴. هدف و روش تحقیق

اگرچه آیه‌ی بسم‌الله از نظر لفظی کوتاه است، اما از دیدگاه مفسران، دریایی از معنا را در خود جای داده است. پرسش‌هایی چون:

هدف اصلی این مقاله، بررسی ابعاد تفسیری آیه‌ی بسم‌الله از دیدگاه دکتر الهی قمشه‌ای و مقایسه‌ی آن با تفسیرهای

ICPSE
2025

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزشی

گرجستان – تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

کلاسیک است تا روشن شود که چگونه نگاه عرفانی معاصر می تواند افق های جدیدی در فهم قرآن بگشاید.

روش تحقیق، تحلیل محتوایی و تطبیقی است که از رهگذر مطالعه ای آثار قمشه ای، تفاسیر معتبر اسلامی و تحلیل تطبیقی میان آن ها انجام گرفته است.

۵. ساختار مقاله

مقاله در پنج فصل تنظیم شده است:

1. پیشینه و مبانی نظری تفسیر آیه ی بسم الله

2. مبانی فکری و عرفانی دکتر الهی قمشه ای

3. تفسیر ایشان از آیه ی بسم الله

4. مقایسه ی تطبیقی با تفاسیر طباطبایی، فخر رازی و

زمخشری

5. تحلیل نهایی و نتیجه گیری

فصل اول: پیشینه و مبانی نظری تفسیر آیه ی بسم الله

۱. مفهوم تفسیر و رویکردهای گوناگون آن

واژه ی تفسیر در لغت به معنای « آشکار کردن » و « پرده برداشتن از امر پوشیده » است .

در اصطلاح علوم قرآنی، تفسیر عبارت است از: « بیان مقاصد و معانی آیات قرآن با استفاده از قواعد زبان عربی، سنت نبوی و عقل بشری. »

در طول تاریخ اسلام، روش های گوناگونی برای تفسیر پدید آمده که می توان آن ها را به چند دسته ی اصلی تقسیم کرد:

1. تفسیر نقلی یا روایی :

مبتنی بر نقل احادیث و اقوال صحابه و تابعین، همچون تفسیر طبری و تفسیر ابن کثیر.

2. تفسیر عقلی یا فلسفی :

با تکیه بر مبانی فلسفه و کلام، همچون المیزان علامه طباطبایی و مفاتیح الغیب فخر رازی.

3. تفسیر ادبی و بلاغی :

بر پایه ی ساختارهای زبان عربی و ظرایف بیانی قرآن، مانند کشف زمخشری.

4. تفسیر عرفانی و اشاری :

مبتنی بر شهود باطنی و تجربه ی معنوی سالکان، مانند تفاسیر قشیری، ملبدی و ابن عربی.

هر یک از این رویکردها در تبیین آیه ی بسم الله دیدگاه خاصی ارائه کرده اند. تفسیر عرفانی، که در این مقاله محور بررسی است، آیه را نه صرفاً جمله ای نحوی، بلکه بیان حقیقت عشق و رحمت الهی می داند.

۲. جایگاه آیه ی بسم الله در قرآن و سنت اسلامی

آیه ی « بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ » در آغاز ۱۱۳ سوره از ۱۱۴ سوره ی قرآن آمده و تنها در سوره ی توبه حذف شده است . مفسران این تکرار را نشانه ی اهمیت ویژه ی آیه دانسته اند، به گونه ای که برخی چون امام علی (ع) (فرموده اند:

«بسم الله کلید هر کار نیک و گنجینه ی اسرار الهی است».

از منظر دینی، مسلمانان هر کار خود را با نام خدا آغاز می کنند تا برکت و حضور الهی را در آن جاری سازند .

در این معنا، بسم الله نه فقط آغاز سوره ها، بلکه آغاز سیر انسان از خود به سوی خدا است.

ICPSE
2025

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزشی

گرجستان – تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

تفاسیر عرفانی بسم الله را خلاصه‌ی قرآن دانسته‌اند؛ همان گونه که قرآن، خلاصه‌ی همه‌ی معارف آفرینش است .

ابن عربی در فتوحات مکیه می‌گوید: «تمام اسماء الهی در اسم "الله" جمع‌اند و تمام اسماء در بسم الله متجلی می شوند.»

۳. تفسیر کلاسیک آیه‌ی بسم الله

در تفاسیر قدیم، بسم الله از جنبه‌های زبانی، اعتقادی و فلسفی مورد بررسی قرار گرفته است .

در این میان، سه مفسر برجسته بیش از دیگران در تاریخ تفسیر اسلامی تأثیرگذار بوده‌اند: فخر رازی، زمخشری و علامه طباطبایی.

الف (فخر رازی) ۵۴۴-۶۰۶ق)

در تفسیر کبیر، فخر رازی آیه‌ی بسم الله را از منظر کلامی و عقلی تحلیل می‌کند. او «بسم» را نشانه‌ی استعانت و توکل بر خداوند دانسته و «الله» را جامع همه‌ی صفات کمال معرفی می‌کند.

به اعتقاد وی، دو صفت «الرحمن» و «الرحیم» «بیانگر دو نوع رحمت‌اند:

رحمت عام) الرحمن: (شامل همه‌ی مخلوقات، مؤمن و کافر.

رحمت خاص) الرحیم: (ویژه‌ی اهل ایمان و طاعت.

فخر رازی تأکید دارد که آغاز هر کار با نام خدا، پیوندی عقلانی میان انسان و خالق برقرار می‌سازد و سبب نظم اخلاقی جامعه می‌شود.

ب (زمخشری) ۴۶۷-۵۳۸ق)

در الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، زمخشری به عنوان مفسری معتزلی و ادیب، به نکات بلاغی و نحوی بسم الله می پردازد .

او زیبایی ترکیب آیه را در انتخاب سه نام الهی می‌بیند و معتقد است که ساختار موسیقایی آیه خود نشان از نظم الهی دارد .

به نظر او، آوردن دو صفت «الرحمن الرحیم» «پس از اسم «الله» تأکیدی بر محوریت رحمت در شریعت اسلام است.

ج (علامه طباطبایی) ۱۳۲۱-۱۴۰۲ق)

در تفسیر المیزان، علامه طباطبایی با رویکردی فلسفی و وجودی، آیه را چنین تبیین می‌کند که «بسم الله» «بیانگر وابستگی وجودی همه‌ی اشیاء به ذات الهی است .

در نظر او، انسان در هر فعل خود نیازمند فیض دائم خداست، و گفتن بسم الله یادآوری همین نیاز وجودی است.

طباطبایی «الرحمن» و «الرحیم» را اشاره به دو بعد تجلی وجودی خداوند می‌داند: رحمت عام در آفرینش و رحمت خاص در هدایت .

در نتیجه، بسم الله یادآور پیوند انسان با هستی مطلق است.

۴. جایگاه تفسیر عرفانی و مبانی آن

تفسیر عرفانی، برخلاف تفسیر فلسفی یا لغوی، بر باطن آیات تمرکز دارد. مفسران عرفانی معتقدند که قرآن دارای ظاهری لفظی و باطنی روحانی است؛ ظاهر آن برای عموم مردم و باطنش برای اهل دل.

در این رویکرد، بسم الله نماد آغاز سلوک روح انسان به سوی حق است .

«باء» در بسم، اشاره به «به واسطه‌ی او بودن» دارد؛ یعنی هیچ حرکتی جز با فیض الهی ممکن نیست .

ICPSE
2025

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزش

گرجستان – تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

«اسم «رمز ظهور و تجلی است، و» الله «همان ذات جامع صفات است .دو صفت» الرحمن الرحیم «بیانگر دو جلوهی محبت الهی‌اند که جهان بر پایه‌ی آنها استوار است.

در میان مفسران عرفانی، قشیری در لطائف الاشارات و میبدی در کشف الاسرار بسم‌الله را از دریچه‌ی عشق الهی تفسیر کرده‌اند .

میبدی می‌نویسد: «هر که کار خود به نام محبوب آغاز کند، در محبت او فانی گردد.»

چنین نگرشی، بستر فکری تفسیر دکتر الهی قمشه‌ای را نیز تشکیل می‌دهد؛ زیرا او در امتداد همین سنت عرفانی - با زبانی نو و ادبی - به تبیین مفهوم بسم‌الله می‌پردازد.

۵. جمع‌بندی فصل اول

در این فصل روشن شد که آیه‌ی بسم‌الله در تاریخ تفسیر اسلامی، عرصه‌ی تلاقی سه جریان فکری بزرگ بوده است : عقلی، ادبی و عرفانی .

در حالی‌که مفسران عقل‌گرا همچون فخر رازی بر توحید و نظم منطقی تأکید داشته‌اند، مفسران عرفانی این آیه را مظهر رحمت، عشق و حضور الهی دانسته‌اند.

این دو نگاه ظاهراً متفاوت، در حقیقت دو چهره از یک حقیقت‌اند :عقل به دنبال شناخت خداست و عرفان در پی شهود.

او، دکتر حسین الهی قمشه‌ای، با بهره‌گیری از هر دو بُعد، کوشیده است تا بسم‌الله را نه‌تنها به عنوان یک آیه، بلکه به مثابه موسیقی آغاز هستی و بیان عشق مطلق الهی تفسیر کند.

فصل دوم :مبانی فکری و عرفانی دکتر حسین الهی قمشه‌ای

۱. زندگی و زمینه‌های فکری

دکتر حسین الهی قمشه‌ای (زاده ی ۱۳۱۸ش در تهران (از برجسته‌ترین متفکران ایرانی معاصر در حوزه‌های فلسفه، عرفان، ادبیات و زیبایی‌شناسی است .وی تحصیلات خود را در رشته‌ی فلسفه و الهیات در دانشگاه تهران و سپس در انگلستان ادامه داد .فعالیت‌های گسترده‌ی او در تدریس، ترجمه، سخنرانی و تألیف، سبب شد تا اندیشه‌هایش در میان نسل جدید اهل اندیشه و ادب نفوذ یابد.

قمشه‌ای در خانواده‌ای اهل علم و عرفان پرورش یافت .پدر او، آیت‌الله محمود الهی قمشه‌ای، از عالمان برجسته‌ی فلسفه و تفسیر بود و همین امر در شکل‌گیری شخصیت فکری وی نقش بسزایی داشت .

تأثیر سنت فلسفی صدرایی و نیز آشنایی عمیق او با آثار مولانا، حافظ، ابن‌عربی، و حتی فلاسفه و شاعران غربی چون افلاطون و ویلیام بلیک، دیدگاه او را به تلفیقی از عقل فلسفی، شهود عرفانی و ذوق هنری بدل ساخته است.

در آثار قمشه‌ای، قرآن نه کتابی برای صدور حکم فقهی، بلکه متنی زنده و سرشار از زیبایی و عشق الهی است .

او معتقد است که قرآن را باید « با گوش دل »شنید، نه فقط با ذهن و زبان .چنین نگرشی، او را در ردیف مفسران عرفانی معاصر قرار می‌دهد که به جای تأکید بر ظاهر الفاظ، به باطن معنوی و پیام انسانی آیات توجه دارند.

۲. اصول فکری دکتر الهی قمشه‌ای در تفسیر قرآن

الف (تلفیق عقل، عشق و زیبایی

ICPSE
2025

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزش

گرجستان – تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

قمشهای بر این باور است که عقل و عشق دو بال معرفت انسان اند. اگر عقل چراغ شناخت است، عشق نیروی حرکت است.

از نگاه او، قرآن کتابی است که هر دو بُعد را در خود دارد؛ از یکسو متضمن استدلال و حکمت است، و از سوی دیگر، سرشار از اشارت های عاشقانه و زیباشناسانه.

در آثار او بارها آمده است که «هر جا نام خدا آمده، بوی عشق و رحمت استشمام می شود.»

از همین رو، آیهی بسم الله برای او نماد وحدت عقل و عشق است؛ زیرا هم یادآور مبدأ وجود (عقل است و هم مظهر رحمت) عشق.

ب (محوریت رحمت و عشق الهی

در نظام فکری الهی قمشهای، رحمت الهی جوهر عالم و بنیاد هستی است. او در سخنرانی های خود بارها تصریح می کند که جهان نه بر عدل، بلکه بر رحمت بنا شده است، زیرا عدل بدون رحمت، سرد و بی جان است، و رحمت، عدل را معنا می بخشد. از این منظر، دو صفت «الرحمن» و «الرحیم» در بسم الله، دو جلوه از یک حقیقت واحدند:

الرحمن: فیض عام خداوند بر همه ی موجودات.

الرحیم: محبت خاص او نسبت به انسان آگاه و عاشق.

قمشهای این دو را همچون «روز و شب عشق الهی» می بیند که در همه ی ذرات عالم جریان دارند. در نگاه او، گفتن بسم الله یعنی ورود به دریای محبت خداوند و یادآوری اینکه هستی بدون رحمت، هیچ معنا و جلوه ای ندارد.

ج (نگاه زیباشناسانه به قرآن

یکی از ویژگی های ممتاز در اندیشه ی قمشهای، رویکرد زیباشناسانه او به متون دینی است. او قرآن را «شاهکار

زیبایی الهی» می داند و معتقد است که اعجاز قرآن، بیش از هر چیز در زیبایی لفظی، معنوی و موسیقایی آن نهفته است. در تفسیر بسم الله، وی اشاره می کند که انتخاب واژگان آیه از نظر آوایی و معنایی چنان هماهنگ است که خود نماد نظم کیهانی و هنر خالق است.

به تعبیر او:

«بسم الله همان نغمه ی آغاز هستی است؛ آهنگ الهی که جهان را از خاموشی به گفت و گو فراخواند.»

در این نگرش، بسم الله نه تنها آغازی لفظی، بلکه آغاز زیبایی و معنا در عالم وجود است.

۳. جایگاه عرفان در اندیشه ی قمشهای

قمشهای عرفان را «تجربه ی شخصی حضور خداوند در دل انسان» می داند، نه صرفاً دانشی نظری یا فلسفی. او تحت تأثیر اندیشه های ابن عربی و مولوی، معتقد است که حقیقت الهی در همه ی موجودات جاری است و انسان با تهذیب درون و عشق، می تواند به شهود آن دست یابد.

در این نظام فکری، بسم الله بیانگر نخستین گام سالک در مسیر قرب الهی است.

«باء» در بسم، اشاره به وسیله ی اتصال بنده به حق دارد؛ یعنی هیچ فعلی جز به مدد او تحقق نمی یابد. اسم «مظهر و تجلی ذات الهی است، و» الله «حقیقت جامع همه ی صفات. دو صفت» الرحمن الرحیم «نیز دو جلوه ی عشق و مهر اویند.

در واقع، هر بار که انسان بسم الله می گوید، در حقیقت خود را در آغوش مهربانی الهی می افکند و اعلام می کند که هستی اش وابسته به عشق خداست.

ICPSE
2025

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزشی

گرجستان – تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

فصل سوم :تفسیر دکتر حسین الهی قمشهای از آیهی بسم الله

۱. جایگاه آیه در آثار الهی قمشهای

در میان آثار و سخنرانی های دکتر حسین الهی قمشهای، آیه ی « بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ » جایگاهی محوری دارد. او این آیه را « چکیده ی تمام قرآن » و « سرآغاز سفر روح انسان به سوی حق » می داند .

در کتاب در قلمرو قرآن و نیز در سخنرانی های متعدد خود، بارها تأکید کرده است که:

«تمام قرآن را می توان در سوره ی حمد خلاصه کرد، سوره ی حمد را در بسم الله، و بسم الله را در واژه ی " الله "؛ زیرا الله، جامع همه ی اسماء و صفات الهی است.»

قمشهای بسم الله را نه فقط آغاز هر سوره، بلکه آغاز آفرینش و تجلی نخستین رحمت الهی می داند .

او می نویسد:

«خداوند آفرینش را با مهر آغاز کرد، زیرا اگر عشق نمی بود، هستی نیز پدید نمی آمد.»

به همین سبب، از نگاه او، گفتن بسم الله یعنی هم نوا شدن با نغمه ی آفرینش؛ یادآوری اینکه هستی سراسر، جلوه ی نام های نیکوی خداست.

۲. تفسیر واژه به واژه

الف « بِسْمِ »

قمشهای در تبیین واژه ی « بسم » می گوید :حرف « باء » در آغاز آیه نشانه ی پیوستگی و وابستگی است؛ یعنی هر فعلی، هر اندیشه ای و هر کلمه ای باید به خدا پیوند بخورد .

۴. پیوند اندیشه ی قمشهای با سنت عرفان ایرانی

الهی قمشهای خود را وامدار سنت عرفانی ایران می داند؛ سنتی که در چهره هایی چون سنایی، عطار، مولوی و حافظ تجلی یافته است .

او همانند مولانا، عشق را جوهر هستی می بیند و همانند حافظ، رحمت را بر عدالت مقدم می دارد . در تفسیر بسم الله نیز، وی از زبان شعر و استعاره بهره می گیرد تا مخاطب را از سطح عقل نظری به عمق شهود درونی ببرد.

قمشهای در مقدمه ی کتاب در قلمرو قرآن می نویسد:

«قرآن کتاب عشق است؛ هر که با عشق بخواند، در رحمت غرق شود، و هر که با حساب بخواند، در معنا بماند.»

چنین دیدگاهی سبب می شود که بسم الله در تفسیر او نه صرفاً آغاز سوره ها، بلکه آغاز حضور خدا در دل انسان باشد.

۵. جمع بندی فصل دوم

در این فصل روشن شد که دکتر حسین الهی قمشهای بر پایه ی سه اصل اساسی — عقل، عشق و زیبایی — به تفسیر قرآن می پردازد .

وی با بهره گیری از میراث عرفانی ایران و فلسفه ی اسلامی، تفسیری از بسم الله ارائه می دهد که در آن رحمت و محبت الهی محور همه ی معناهاست.

نگاه او، تفسیری انسان محور و زیبایی محور است؛ بدین معنا که هدف قرآن را نه صدور حکم، بلکه بیدار کردن عشق الهی در درون انسان می داند.

بر این اساس، بسم الله در نظر او کلید ورود به جهان عشق است؛ جهانی که در آن، همه چیز از رحمت آغاز می شود و در رحمت پایان می پذیرد.

ICPSE
2025

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزش

گرجستان – تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

انسان با گفتن بسم الله در واقع اعلام می کند که من از خود آغاز نمی کنم، بلکه از او آغاز می نمایم.

در یکی از سخنرانی هایش چنین می گوید:

«حرف باء پلی است میان انسان و خدا، هرگاه آن را بر زبان می آوری، در حقیقت خود را از انانیت می رهانی و به مبدأ وصل می کنی.»

«اسم» در نگاه او نشانه ی تجلی و ظهور ذات الهی است؛ همان گونه که نام، وسیله ی شناخت صاحب نام است. او توضیح می دهد که چون ذات خداوند فراتر از ادراک بشری است، انسان از راه اسماء الهی با او ارتباط می گیرد. از این رو، «بسم الله» یعنی: با تجلی خدا آغاز می کنم، نه با خودم.

ب «الله»

در نگاه قمشه ای، واژه ی «الله» بزرگ ترین نام خداوند و جامع همه ی صفات الهی است. او در کتاب در قلمرو قرآن می نویسد:

«الله یعنی هستی مطلق؛ حقیقتی که همه ی صفات نیک او سرچشمه می گیرد. در این نام، هم علم و قدرت است، هم عشق و رحمت، هم جلال و هم جمال.»

او تأکید می کند که شناخت خدا از راه اسم «الله» ممکن است، زیرا این اسم، مظهر توازن میان عقل و عشق است. در نگاه او، خداوند در عین شکوه و عظمت، مهربان و لطیف است؛ و بسم الله دعوتی است برای تجربه ی این دوگانگی زیبا: هیبت و مهربانی.

ج «الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ»

الهی قمشه ای بیشترین تأمل خود را بر این دو صفت الهی متمرکز کرده است.

او معتقد است که رحمت الهی اساس آفرینش است، نه قدرت و عدل. در یکی از گفتارهایش می گوید:

«رحمانیت خدا چون خورشید است که بر نیک و بد می تابد، و رحیمیت او چون نسیمی است که دل عاشقان را نوازش می دهد.»

از دیدگاه او، «الرحمن» اشاره به فیض عام دارد؛ یعنی رحمتی که شامل همه ی موجودات است، از کوچک ترین ذره تا بزرگ ترین کهکشان. اما «الرحیم» نشانه ی محبت خاص خدا نسبت به انسان های آگاه و عاشق است — کسانی که وجودشان را با محبت الهی هم نوا ساخته اند.

قمشه ای تأکید می کند که تفاوت میان این دو صفت در درجه ی آگاهی و پذیرش انسان است، نه در ذات رحمت.

به تعبیر او:

«خدا همیشه رحیم است، اما انسان گاه خود را از رحمت دور می کند. رحمت همان است، ما دگرگون می شویم.»

۳. بسم الله؛ کلید معرفت الهی

الهی قمشه ای بسم الله را کلید معرفت الهی می داند، زیرا انسان با آغاز هر کار به نام خدا، در واقع خود را در حضور او قرار می دهد. او می گوید:

«در گفتن بسم الله، ما خود را از محدودیت زمان و مکان رها می کنیم و به لحظه ای وارد می شویم که در آن خدا حاضر است و انسان غایب.»

به باور او، این آیه یادآور سه اصل اساسی معرفت دینی است:

1. توحید: هیچ فعلی بدون اراده ی الهی تحقق نمی یابد.

2. رحمت: بنیان هستی، عشق و رحمت خداست.

ICPSE
2025

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزش

گرجستان – تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

۳. حضور: بسم الله یعنی زندگی در آگاهی از حضور خداوند.
قمشه ای تکرار این آیه را تمرینی برای حضور قلب می داند.
همان گونه که شاعر می گوید:

«هر نفسی که فرو می رود ممد حیات است و چون برمی آید
مفرح ذات؛ پس در هر نفسی دو نعمت موجود است و بر هر
نعمتی شکری واجب».

او معتقد است که بسم الله یادآوری همین پیوستگی دائمی
میان انسان و خداست.

۴. بسم الله به مثابه ی بیان عشق الهی

در تفسیر الهی قمشه ای، عشق محور اصلی فهم بسم الله
است. وی معتقد است که رحمت همان عشق است؛ رحمتی
که در آفرینش، در قلب انسان و در زیبایی های طبیعت
تجلی یافته است. او بارها گفته است:

«خداوند در آغاز هر سوره خود را "رحمن و رحیم" نامید تا
به ما بفهماند که اساس جهان بر عشق است، نه بر ترس

از نظر او، فهم درست بسم الله یعنی دیدن جهان از زاویه ی
محبت. وقتی انسان با نام خدا کار خود را آغاز می کند، در
واقع به عشق الهی اقتدا می کند؛ عشق به آفرینش، به
دیگران و به نیکی.

او این معنا را چنین خلاصه می کند:

«بسم الله یعنی با عشق آغاز می کنم، زیرا خدا عشق است».
در این نگاه، بسم الله دیگر صرفاً جمله ای زبانی نیست، بلکه
حالت روحی و تجربه ای معنوی است؛ لحظه ای که انسان از
خود تهی می شود و خدا را در همه چیز می بیند.

۵. پیوند بسم الله با زیبایی و هنر

قمشه ای به عنوان اندیشمندی که زیبایی را جوهر دین می
داند، بسم الله را از منظر هنری نیز تحلیل می کند. او می گوید
که ترکیب این آیه از نظر آهنگ، تکرار حروف و هماهنگی
معنا، نماد نظم و زیبایی آفرینش است.
او در یکی از گفتارهای خود آورده است:

«در بسم الله، سه واژه ی پرتنین با ریتمی موزون در کنار هم
نشسته اند؛ چنان که گویی نغمه ای آسمانی آغاز می شود.
موسیقی این آیه همان است که روح را نرم می کند و عقل را
بیدار».

به باور او، هنر نیز از همین سرچشمه ی الهی می جوشد.
هنرمند واقعی کسی است که با گفتن بسم الله، اثرش را نه
برای خود، بلکه برای خدا می آفریند. از این رو، بسم الله
سرآغاز هر اثر هنری الهی است؛ خواه شعر باشد، خواه
نقاشی، یا حتی یک لبخند به انسان دیگر.

۶. جمع بندی فصل سوم

در این فصل روشن شد که دکتر حسین الهی قمشه ای
تفسیر آیه ی بسم الله را بر پایه ی سه محور اصلی بنا نهاده
است: معرفت، عشق و زیبایی.

او با نگاهی عرفانی و در عین حال فلسفی، بسم الله را بیانگر
وابستگی وجودی انسان به خدا و تجلی رحمت مطلق می
داند.

در نگاه او، «الرحمن الرحیم» تنها دو صفت نیستند، بلکه دو
جریان دائمی در هستی اند؛ یکی فیض عام و دیگری عشق
خاص.

بدین سان، بسم الله از دیدگاه الهی قمشه ای نه جمله ای
مقدس در آغاز سوره ها، بلکه بیانی از حقیقت هستی و سرود
عشق الهی است که انسان را به حضور، سپاس و مهربانی
دعوت می کند.

ICPSE
2025

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزشی

گرجستان - تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

فصل چهارم: مقایسه‌ی تفسیر دکتر حسین الهی قمشه‌ای با
تفاسیر کلاسیک و معاصر

۱. مقدمه

تفسیر آیه‌ی «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» در طول تاریخ
اندیشه‌ی اسلامی، از بنیادی‌ترین مباحث تفسیری و کلامی
بوده است. هر مفسر با توجه به مبانی معرفتی و روش
شناسی خاص خود، به گونه‌ای متفاوت به تبیین معنا و
کارکرد این آیه پرداخته است.

دکتر حسین الهی قمشه‌ای نیز با رویکردی عرفانی، فلسفی و
زیبایی‌شناسانه، قرائتی نو و انسان‌گرایانه از این آیه ارائه می
دهد. برای درک جایگاه دیدگاه او، لازم است تفسیرش را با
رویکرد مفسران برجسته‌ای چون علامه طباطبایی (در
المیزان)، فخر رازی (در مفاتیح الغیب) و زمخشری (در
کشاف) مقایسه کنیم.

۲. مقایسه با تفسیر علامه طباطبایی

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، آیه‌ی بسم‌الله را بیانگر
رابطه‌ی هستی‌شناسانه‌ی انسان با خدا می‌داند.

از نظر او، حرف «باء» در «بسم» نشانه‌ی استعانت و
وابستگی وجودی انسان به خداست، و «اسم» به معنای
«علامت و نشانه‌ی ذات الهی» است.

وی تأکید دارد که ذات خداوند از دسترس عقل بشر خارج
است، اما اسماء الهی طریق شناخت اویند.

او در توضیح «الرحمن الرحیم» می‌نویسد:

«رحمانیت خداوند، رحمت عام است که شامل همه‌ی
موجودات می‌شود، و رحیمیت، رحمت خاصی است که به
مؤمنان اختصاص دارد».

در مقایسه، دکتر الهی قمشه‌ای نیز همین تقسیم‌بندی
رحمانیت و رحیمیت را می‌پذیرد، اما با بیانی عاشقانه و
انسانی‌تر آن را بسط می‌دهد.

او تفاوت میان رحمان و رحیم را نه صرفاً در حوزه‌ی
اعتقادی، بلکه در سطح تجربه‌ی انسان از محبت الهی تفسیر
می‌کند؛ به تعبیر او:

«خدا همیشه رحیم است، این ما هستیم که گاه خود را از
رحمت او پنهان می‌کنیم».

در حالی که طباطبایی از موضع عقل و فلسفه سخن می
گوید، قمشه‌ای از منظر عشق و حضور قلب به بسم‌الله می
نگرد.

هر دو در اصل توحید و رحمت هم‌داستان‌اند، ولی رویکرد
قمشه‌ای بیشتر تجربی و ذوقی است تا تحلیلی و فلسفی.

۳. مقایسه با فخر رازی

فخر رازی در مفاتیح الغیب تفسیر کبیر (بسم‌الله را با
تأکید بر مباحث لغوی، کلامی و منطقی بررسی می‌کند. او
بیش از سی وجه مختلف برای معنا و کاربرد این آیه ذکر می
کند و به‌ویژه بر این نکته اصرار دارد که:

«ذکر بسم‌الله در آغاز هر سوره، دلالت بر استقلال و قداست
آن سوره دارد».

رازی همچنین بحث می‌کند که چرا قرآن با این آیه آغاز
شده است، و نتیجه می‌گیرد که بسم‌الله رمز ارتباط خالق و
مخلوق در هر عمل صالح است.

اما در نگاه قمشه‌ای، این ارتباط نه صرفاً امری تشریعی یا
نمادین، بلکه حقیقتی وجودی و درونی است. او می‌گوید:

«گفتن بسم‌الله یعنی خروج از خود و ورود به هستی
خداوندی؛ یعنی عشق را بر تخت عمل نشاندن».

ICPSE
2025

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزشی

گرجستان – تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

از این رو، تفاوت اصلی میان این دو مفسر در روش‌شناسی است:

فخر رازی با عقل و منطق سر و کار دارد و به تحلیل مفهومی می‌پردازد.

قمشه‌ای با قلب و شهود سروکار دارد و به تجربه‌ی باطنی انسان از رحمت خدا نظر دارد.

رازی به دنبال تبیین فلسفی است که چرا رحمان و رحیم پس از نام خدا آمده‌اند، اما قمشه‌ای توضیح می‌دهد که این دو صفت برای آن آمده‌اند تا انسان دریابد که اساس آفرینش، مهر و عشق است، نه ترس و داوری.

۴. مقایسه با زمخشری

زمخشری، مفسر معتزلی در الکشاف، بسم‌الله را از دیدگاه بلاغی و نحوی تحلیل می‌کند.

او به جنبه‌های ادبی آیه توجه دارد و معتقد است که ذکر نام خدا در آغاز هر کار، نشانه‌ی تعظیم و تقدیس الهی است.

از نگاه او، «الرحمن الرحیم» «دو صفت تأکیدی‌اند که بر گستردگی و دوام رحمت دلالت دارند.

زمخشری در تفسیر خود، رحمانیت را رحمت دنیا و رحیمیت را رحمت آخرت می‌داند.

این تفکیک تا مدت‌ها در میان مفسران پذیرفته شده بود. اما دکتر الهی قمشه‌ای، برخلاف این نگاه دوگانه، هر دو صفت را در زمان حال و در هستی جاری می‌داند.

به باور او، رحمان و رحیم نه دو زمان متفاوت، بلکه دو جلوه از یک عشق واحدند؛ یکی شامل همه‌ی موجودات، دیگری مخصوص دل‌های بیدار.

در واقع، زمخشری به زیبایی لفظی آیه می‌پردازد، اما قمشه‌ای به زیبایی وجودی آن توجه می‌کند.

در تفسیر او، بسم‌الله نه فقط زبانی زیباست، بلکه نوعی نیایش هنری است که با موسیقی کلمات، روح انسان را به یاد منبع رحمت الهی می‌اندازد.

۵. مقایسه با تفاسیر عرفانی (مثلاً ابن عربی و مولوی)

الهی قمشه‌ای از لحاظ فکری نزدیک‌ترین پیوند را با مکتب عرفان اسلامی دارد.

در آثار او تأثیر اندیشه‌های مولوی، ابن عربی و سهروردی آشکار است. ابن عربی در فتوحات مکیه بسم‌الله را «جامع جمیع حقایق» می‌داند و می‌گوید:

«در باء بسم‌الله، سرّ همه‌ی کتب آسمانی نهفته است».

قمشه‌ای نیز با الهام از همین سنت، بسم‌الله را «فشرده‌ی کل هستی» می‌خواند. اما برخلاف برخی عرفا که بر جنبه‌ی رمزی و باطنی آیه تأکید می‌کنند، او می‌کوشد تا معنای عرفانی را با زبان روشن و قابل‌فهم برای عموم بیان کند.

به تعبیر دیگر، قمشه‌ای پلی میان عرفان کلاسیک و انسان مدرن ایجاد می‌کند؛ او بسم‌الله را نه در خلوت خانقاه، بلکه در متن زندگی روزمره تفسیر می‌کند. گفتن بسم‌الله برای او یعنی «در هر لحظه زیستن با مهر و آگاهی».

۶. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در جمع‌بندی می‌توان گفت که دکتر حسین الهی قمشه‌ای، هرچند در برخی مبانی با مفسران کلاسیک چون طباطبایی و رازی هم‌نظر است، اما در شیوه‌ی بیان و جهت‌گیری تفسیری، رویکردی تازه و انسان‌محور دارد.

مفسر روش تفسیر محور معنا در بسم‌الله نوع نگاه

علامه طباطبایی فلسفی - عقلی وابستگی وجودی انسان به خدا متافیزیکی

ICPSE
2025

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزشی

گرجستان – تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

فخر رازی کلامی - منطقی تقدیس آغاز هر فعل به نام خدا
استدلای

زمخشری بلاغی - نحوی زیبایی لفظی و معنایی آیه ادبی

دکتر الهی قمشهای عرفانی - انسان گرایانه عشق و رحمت به
عنوان جوهر هستی شهودی و زیباشناسانه

فصل پنجم

نتایج و پیشنهادات

قمشهای با زبان عشق، رحمت و هنر سخن می گوید و می
کوشد بسم الله را از حوزه ی صرفاً تشریفاتی به حوزه ی تجربه
ی وجودی و زیبایی درونی منتقل کند .او آیه را نه تنها
مقدمه ی سوره ها، بلکه آغاز هر لحظه ی حیات انسان مؤمن
می داند.

بدین ترتیب، تفسیر او تلاشی است برای پیوند میان عقل،
عشق و زیبایی — سه وجهی که در قرآن، و به ویژه در بسم
الله، به شکلی ژرف درهم تنیده اند.

**نتیجه گیری کلی

آیه ی « بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ » از بنیادی ترین و
پرمعناترین آیات قرآن کریم است که از آغاز نزول وحی،
محور بسیاری از مباحث تفسیری، کلامی و عرفانی بوده
است .

در طول تاریخ، مفسران بزرگ قرآن از زوایای گوناگون —
زبانی، فلسفی، الهیاتی و عرفانی — به تحلیل آن پرداخته
اند . پژوهش حاضر کوشید تا تفسیر دکتر حسین الهی قمشه
ای از این آیه را با تکیه بر آثار، گفتارها و اندیشه های او
بررسی کرده و آن را در نسبت با تفاسیر کلاسیک تحلیل
نماید.

بر اساس یافته های این پژوهش، می توان گفت که دکتر الهی
قمشهای در تفسیر خود از بسم الله، با تکیه بر مبانی عرفان
اسلامی، فلسفه ی عشق، و زیبایی شناسی الهی، رویکردی
متمایز از تفاسیر عقل گرایانه و کلامی ارائه می دهد . در نگاه
او، بسم الله صرفاً یک عبارت مقدس در آغاز سوره ها نیست،
بلکه نخ تسبیح تمام قرآن و آغاز سفر درونی انسان به سوی
خدا است.

قمشهای در تحلیل خود سه محور اصلی را برجسته می کند:

1. محور توحید و وابستگی وجودی:

با تأکید بر حرف « باء » در آغاز آیه، او یادآور می شود که هر
کار و هر اندیشه ای باید با پیوند به خدا آغاز گردد . انسان در
گفتن بسم الله، اعلام می کند که از خود آغاز نمی کند، بلکه
در پرتو هستی الهی گام برمی دارد.

2. محور عشق و رحمت:

قمشهای، همانند عرفای اسلامی، رحمانیت و رحیمیت را دو
جلوه از عشق الهی می داند؛ عشقی که اساس آفرینش است .
در نظر او، رحمانیت فیض عام و رحیمیت محبت خاص
است؛ و تفاوت این دو، نه در ذات خدا بلکه در ظرفیت انسان
برای دریافت آن نهفته است.

3. محور زیبایی و هنر:

در اندیشه ی او، زیبایی یکی از نام های خداست و بسم الله
نخستین بیان از این جمال الهی است.

او این آیه را نه تنها معنا، بلکه موسیقی و نغمه ای الهی می
داند که روح انسان را به سوی عشق و حضور می کشاند.

در مقایسه با مفسرانی چون علامه طباطبایی، فخر رازی و
زمخشری، روشن می شود که قمشهای در عین حفظ
چارچوب های اعتقادی، تفسیر خود را بر مبنای تجربه ی
درونی، عشق و آگاهی انسان استوار می کند . او قرآن را نه

ICPSE
2025

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزشی

گرجستان – تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

تنها کتاب هدایت، بلکه کتاب زیبایی، عشق و بیداری می داند.

در نتیجه، می توان گفت که تفسیر الهی قمشه ای از بسم الله نوعی تفسیر انسان گرایانه و عاشقانه است؛ تفسیری که خدا را نه در فاصله ای دور، بلکه در درون انسان و در پیوند با لحظه های زندگی می بیند .

این نگاه، در دنیای امروز که انسان با بحران معنا و از خود بیگانگی مواجه است، می تواند رویکردی نجات بخش و الهام بخش باشد.

***دستاوردهای پژوهش

1.تفسیر دکتر الهی قمشه ای بر پایه ی تلفیق عرفان و هنر است و بسم الله را به عنوان بیانگر هماهنگی میان عقل، احساس و ایمان تبیین می کند.

2.نگاه او به بسم الله، برخلاف برخی تفاسیر خشک کلامی، بر رحمت به عنوان جوهر دین استوار است.

3.او با زبانی هنری و شاعرانه، پیام های عمیق عرفانی را به زبان ساده ی انسانی ترجمه می کند و بدین ترتیب میان سنت قرآنی و ذهن معاصر پیوند برقرار می سازد.

4.از دیدگاه او، گفتن بسم الله تمرینی است برای «حضور در لحظه»، یعنی زندگی در آگاهی از حضور خداوند در هر نفس.

***پیشنهادهای پژوهش های آینده

1.بررسی تطبیقی تفسیر الهی قمشه ای با دیگر اندیشمندان معاصر ایرانی مانند آیت الله جوادی آملی، دکتر عبدالکریم سروش یا مصطفی ملکیان از منظر الهیات رحمت.

2.تحلیل زیبایی شناسی قرآنی در آثار قمشه ای و پیوند آن با هنر ایرانی - اسلامی.

3.بررسی تأثیر اندیشه های مولوی و ابن عربی در شکل گیری تفسیر قمشه ای از بسم الله.

فصل ششم

منابع

منابع فارسی:

1.الهی قمشه ای، حسین .در قلمرو قرآن .تهران :نشر سخن، چاپ سوم، ۱۳۹۰.

2.الهی قمشه ای، حسین .در قلمرو عشق .تهران :مؤسسه فرهنگی هنری الهی قمشه ای، ۱۳۹۴.

3.طباطبایی، سید محمدحسین .تفسیر المیزان .قم :جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ بیست و دوم، ۱۳۸۳.

4.فخر رازی، محمد بن عمر .مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر .(بیروت :دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۵ق.

5.زمخشری، محمود بن عمر .الکشاف عن حقائق التنزیل .بیروت :دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۷ق.

6.مولوی، جلال الدین محمد .مثنوی معنوی .تصحیح نیکلسون، تهران :امیرکبیر، ۱۳۸۲.

7.ابن عربی، محیی الدین .الفتوحات المکیه .قاهره :دارالکتب المصریه، ۱۳۷۹ق.

8.سبحانی، جعفر .منشور جاوید (تفسیر موضوعی قرآن .) قم :مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۳۸۱.

9.جعفری، محمدتقی .تفسیر و نقد و تحلیل مثنوی .تهران :دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۵.

ICPSE
2025

هفدهمین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزشی

گرجستان – تفلیس (۷ آذر ماه ۱۴۰۴) - آکادمی بین المللی علوم و مطالعات گرجستان

28 November 2025 - TBILISI GEORGIA

<http://icpse.ir>
info@icpse.ir

10. مجموعه سخنرانی های دکتر الهی قمشه ای درباره ی

«بسم الله الرحمن الرحيم»، ضبط شده در مؤسسه الهی قمشه

ای، تهران، ۱۳۸۵.